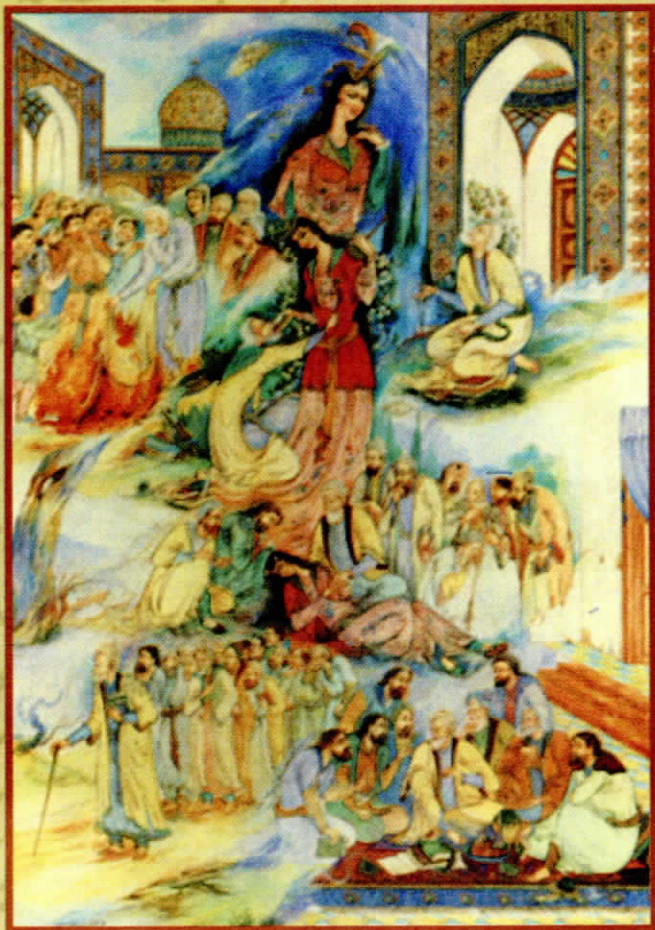

**MÖHSÜN NAĞISOYLU
ŞƏHLA ABDULLAYEVA**

**ANONİM “ŞEYX SƏNAN” MƏNZUM
HEKAYƏTİ**

(tekstoloji-filoloji araşdırma və tənqidi mətn)

UL-16 3. 42
Noc-12

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

MÖHSÜN NAĞISOYLU
ŞƏHLA ABDULLAYEVA

ANONİM "ŞEYX SƏNAN"
MƏNZUM HEKAYƏTİ

(tekstoloji-filoloji araşdırma və tənqidi mətn)

"Elm və təhsil"

Bakı – 2016

Azərbaycan MEA Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutunun
kitabxanası

İnv. № 4577

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasının 13.06.2016-cı il tarixli
6 №-li qərarı ilə nəşr edilir*

Elmi redaktor: **Teymur KƏRİMLİ**
akademik

Elmi rəyçilər: **Təhsin MÜTƏLLİMOV**
*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor*

Azadə MUSAYEVA
filologiya elmləri doktoru, professor

Möhsün Nağısoylu, Şəhla Abdullayeva. Anonim “Şeyx Sənan” mənzum hekayəti (tekstoloji-filoloji araşdırma və tənqidi mətn). Bakı: “Elm və təhsil”, 2016. – 204 səh.

Monoqrafiyada XVIII əsrə aid anonim Azərbaycan müəllifinin “Şeyx Sənan” mənzum hekayəti farsca eyniadlı əsərlə müqayisəli şəkildə təhlil olunur, hekayətin tərcümə və dil xüsusiyyətləri araşdırılır. Kitabın ikinci hissəsində əsərin 7 nüsxə əsasında tərtib olunmuş tənqidi mətninin transfoneliterasiyası verilir. Kitab mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN: 978-9952-8024-1-2

© M.Nağısoylu, Ş.Abdullayeva, 2016

© “Elm və təhsil”, 2016

ÖN SÖZ

XVIII əsrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgə və şəhərlərində: Bakı, Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvanda mədrəsələrin səmərəli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq istər ziyalı təbəqəsində, istərsə də xan saraylarında əlyazma kitab mədəniyyətində müəyyən bir canlanma özünü göstərir. Hələ keçmişdə də müşahidə edilən bir cəhət bu dövrdə də nəzəri cəlb edir: bəzi əlyazmalarda kitabın adı, müəllifi, tarixi aydın şəkildə qeyd edildiyi halda, bir çox nüsxələrdə, xüsusilə dastan abidələrində onların nə köçürülmə tarixi, nə də ünvanı və tərtibçinin adı göstərilmədiyindən həmin qaynaqların paleoqrafik cəhətdən tədqiqində müəyyən çətinliklər meydana çıxır¹. Belə əsərlərdən biri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda (ƏYİ) saxlanılan naməlum müəllifin “Hekayəti-Şeyx Sənan” adlı mənzum hekayətidir².

Bu əsər ilk dəfə olaraq filologiya elmləri doktoru Ş.Cəməşidov tərəfindən aşkar edilərək, onun Əlyazmalar

¹ Cəməşidov Ş. Azərbaycan yazılı dastan abidələrinin tədqiqi. Bakı: Nurlan, 2002, s.5

² Hekayəti-Şeyx Sənan. AMEA ƏYİ, şifr: A-269; Hekayəti-Şeyx Sənan. AMEA ƏYİ, şifr: B-3475; Hekayəti-Şeyx Sənan. AMEA ƏYİ, şifr: B-4321; Hekayəti-Şeyx Sənan. AMEA ƏYİ, şifr: B-4340; Hekayəti-Şeyx Sənan. AMEA ƏYİ, şifr: B-4601; Hekayəti-Şeyx Sənan. AMEA ƏYİ, şifr: B-4827; Hekayəti-Şeyx Sənan. AMEA ƏYİ, şifr: B-5275; Hekayəti-Şeyx Sənan. AMEA ƏYİ, şifr: B-7768

İnstitutunda saxlanılan nüsxələrindən birinin tam mətni 1983-cü ildə "Keçmişimizdən gələn səslər" adlı topluda nəşr olunmuşdur³. Ş.Cəmşidov əsəri XV-XVI əsrlərə⁴, f.e.n. Nəzakət Məmmədli əlyazmanın paleoqrafik göstəricilərinə və dil xüsusiyyətlərinə görə təxminən XVI yüzilliyin əvvəllərinə aid edir⁵. Filologiya elmləri doktoru Cənnət Nağıyeva isə əsərin XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində yazıldığını ehtimal edir⁶. Qeyd edək ki, XVII əsr müəllifi Molla Camal Rəncinin "Hekayəti-Şeyx Sənan məə düxtəri-tərsa" adlı mənzum hekayəti Ş.Cəmşidovun özü tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda qələmə alınan ilk əsər kimi təqdim edilmişdir⁷. Rəncinin öz beytlərindən də bunu anlamaq olur⁸. Bu faktı, eləcə də naməlum şairin sözügedən əsərinin ən qədim nüsxəsinin h.1206/m.1791-ci ildə köçürüldüyünü nəzərə alaraq, hekayətin XVIII əsrdə yaranması qənaətinə gəlmək olar. Qeyd edək ki, XVIII əsr nəsr abidəsi Möhsün Nəsirinin

³ Cəmşidov Ş. Daha bir "Şeyx Sənan" poeması / Keçmişimizdən gələn səslər. 4-cü buraxılış. Bakı, Elm, 1983, s.71-85

⁴ Yenə orada, s.71

⁵ Məmmədli N. Şeyx Fəridəddin Əttarın "Məntiqüt-teyr" əsəri haqqında // AMEA Şərqsünəsləşmə İnstitutunun Elmi araşdırmaları. V buraxılış. Bakı: Nurlan, 2003, s.36

⁶ Nağıyeva C. Azərbaycanda Nəvai. Bakı: Tural-Ə, 2001, s.122

⁷ Cəmşidov Ş. Ədəbiyyatımızda ilk "Şeyx Sənan" poeması / Keçmişimizdən gələn səslər. 3-cü buraxılış. Bakı, Elm, 1983, s.55

⁸ Rənci Molla Camal. Hekayəti-Şeyx Sənan məə düxtəri-tərsa. AMEA ƏYİ, şifr: B-4788, v.60b

"Lisanüt-teyr" əsərinin mövcud əlyazma nüsxələri də əsərin yaranma tarixindən yarım əsr sonraya aiddir⁹.

Sözügedən hekayətin müəllifi məlum deyil. Zəhid Əkbərov əsərin Şamaxılı Osman ibn Mahmud Əfəndi tərəfindən yazıldığını qeyd edir¹⁰, lakin əlyazmanın diqqətlə öyrənilməsi göstərir ki, həmin şəxs əsərin müəllifi yox, B-4601 şifrli nüsxənin üzünü köçürən katibdir. Beləliklə, əldə olan nüsxələr əsasında əsərin müəllifini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Buna görə də onu "Anonim "Şeyx Sənan" hekayəti" adlandırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

⁹ Байрамов С.С. Текстологическое исследование памятника азербайджанской классической прозы XVIII века «Лисанут-тейр» // Əlyazmalar xəzinəsində, VIII cild. Bakı: Elm, 1987, s.132

¹⁰ Əkbərov Z. Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi. Bakı: Elm, 1977, s.31

BİRİNCİ FƏSİL

ANONİM "ŞEYX SƏNAN" MƏNZUM HEKAYƏTİNİN TEKSTOLOJİ TƏDQIQI

Ş1. Hekayətin ilkin qaynaqları haqqında

Yaxın və Orta Şərqlə xalqlarının şifahi ədəbiyyatında Leyli və Məcnun, Yusif və Züleyxa, Şeyx Sənan və tərsa qızı haqqında rəvayət və əfsanələr çox saydadır ki, onlar zaman keçdikcə yazılı ədəbiyyata da keçərək müxtəlif janrlarda bir sıra əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu mövzuda qələmə alınan əsərlər arasında Leyli və Məcnun süjeti çoxluq təşkil etsə də, Şeyx Sənanın tərsa gözəlinə eşqindən bəhs edən əsərlər və ya ona işarələr də az olmamışdır. Bir çox klassik və müasir şairlər istər epik əsərlərinin məzmununda, istərsə də qəzəl və qəsidələrində Şeyx Sənan və ya tərsa gözəlinin əhvalatından istifadə etmişlər¹¹. Lakin "Şeyx Sənan" mövzusunun ilk dəfə yazılı

¹¹ Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərqlə-Qərb, 2004, s.126, 127, 135; Azərbaycan aşığı şerindən seçmələr. 2 cildə (Tərtib edənlər: Axundov Ə., Abbash İ., İsmayılov H.), Bakı: Şərqlə-Qərb, 2005, I c. s.244, 326, 289, II c., s.35, 46, 86, 170; Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə, III cild. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan şeri. Bakı: Şərqlə-Qərb, 2005, s.200, 203, 211; Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, I cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, s.58; Əmani M. Əsərləri (Tərtib edən, ön söz və lüğətin müəllifi: Əlyar Səfəri. Redaktoru: Xəlil Yusifov). Bakı, Şərqlə-Qərb, 2005, s.30, 46, 107; Hacı Mail. Divan. Bakı: CBS polygraphic

ədəbiyyata gətirən XII-XIII əsrlər məşhur İran şairi Şeyx Fəridəddin Əttar Nişapuri (1155-1230) olmuşdur.

production, 2006, s.105; Hacı Mail. Qoşmalar. Bakı: Nurlan, 2006, s.122; Həşim bəy Saqib. Divan (Tərtib edib nəşrə hazırlayan: Hacı Mustafa Mailoğlu). Bakı: Nurlar, 2009, s.77, 183, 345, 543; Xətai Ş.İ. Əsərləri (Tərtib edənlər: Ə. Səfəri, X. Yusifli). Bakı: Şərqlə-Qərb, 2005, s.36, 115, 208; Kişvəri N. Əsərləri. Bakı: Şərqlə-Qərb, 2004, s.64, 53, 85; Qövsü Təbrizi. Divan (Nəşrə hazırlayan: Paşa Kərimov). Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.77, 104, 324, 397; Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatı (El şairləri). Bakı: Nurlan, 2005, s.57, 58, 235, 276; Naxçıvani, Hüseyn Nadim. Divan (Toplayıb tərtib edən, ön söz, lüğət və izahların müəllifi: Hacı Mustafa Mailoğlu). Bakı, 2011, s.22, 63; Nəbati S.Ə. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən: Ə. Hüseyni). Bakı: Şərqlə-Qərb, 2004, s.23, 24, 44, 45, 80, 193; Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Lider, 2004, s.64, 65, 147; Azərbaycan qadın şairləri antologiyası (Tərtib edən: Cəfərzadə Ə.). Bakı: Avrasiya Press, 2005, s.112; Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, s.79, 123, 138; Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, s.14, 157, 173, 250, 255; Vahid Ə. Qəzəllər. Bakı, 1983, s.100, 303, 296; Vaqif M.P. Əsərləri (Tərtib edən və ön sözün müəllifi: Həmid Araslı). Bakı: Şərqlə-Qərb, 2004, s.85, 184, 198; Vidadi M.V. Əsərləri (Tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Öndər, 2004, s.44; XIX əsr Azərbaycan şeri antologiyası (Tərtib edən və ön sözün müəllifi: Zaman Əsgərli). Bakı: "Şərqlə-Qərb", 2005, s.148, 161, 215, 238, 241, 281, 394; Факи Тайран. Шейх Санан (Критический текст, перевод, примечание и предисловие М.Б.Руденко). М.: Наука, 1965, с. 31-33; حواشی: محمود. مقدمه: سعید نفیسی. دیوان وحشی باقعی. علمی. تهران: انتشارات جلوبدان, ۱۳۷۷, ص ۴۶; دیوان حافظ. به اهتمام تیمور برهان لیمودهی. تهران: انتشارات سنلی, ۱۳۸۱, ص ۸۰; دیوان عطار. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. با مقدمه بنیغ الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات نگاه, ۱۳۷۶, صص ۲۲۵, ۲۸۰, ۲۹۱; منظومه عرفلی شیخ صنعان و دختر ترسا. وحدت هندی. مقدمه و تصحیح: محمد خواجوی. تهران: انتشارات مولی, ۱۳۸۲; منظومه کردی شیخ صنعان. متن کردی به انضمام ترجمه و توضیح از: قادر قتاحی. تبریز, ۱۳۴۶.

Müsəlman Şərqiində ən məşhur Şeyx Sənan əhvalatı hesab edilən bu hekayət Əttarın "Məntiqüt-teyr" məsnəvisinin bir hissəsini təşkil edir və əsərdəki əsas hadisələrin məzmunu və süjeti ilə sıx bağlıdır. Dini-fəlsəfi məzmunlu "Şeyx Sənan" yolun çətinliyindən qorxmuş salik quşları yenidən əzm və cəsarətlə yola düzəlməyə sövq edən bir əsər səciyyəsinə daşıyır.

Qeyd edək ki, məşhur İran alimi, əlyazmaşünas Əhməd Münzəvinin (1925-2015) Farsdilli əlyazmalar kataloqunda bu hekayətin ayrıca bir əsər kimi mövcud olması və onun əlyazma nüsxələrinin dünya kitabxanalarında saxlanması haqqında da məlumat verilmişdir¹².

Şeyx Sənan hekayətinin haradan qaynaqlanması və ümumiyyətlə, əsərin baş qəhrəmanının prototipinin müəyyən edilməsində bir çox araşdırıcılar mübahisəli, eyni zamanda dəyərli fikirlər söyləmişlər¹³. Lakin ilkin

فهرست نسخه های خطی فارسی. احمد منزوی. در شش جلد، جلد چهارم. تهران: انتشارات تهران، ۱۳۵۱، صص ۲۹۷۷، ۲۹۷۸.

از خزائن ترکیه. مجتبی مینوی/ مجله دانشکده ادبیات تهران، سال هشتم، شماره ۳. تهران: انتشارات فروردین ۱۳۴۰، صص ۱۱-۱۵؛ با کاروان حله. دکتر عبدالصین زرین کوب. تهران: انتشارات علمی، ۱۳۷۸، صص ۲۱۴-۲۱۶؛ جستجو در احوال و آثار فریدالدین عطار نیشابوری. سعید نفیسی. تهران: انتشارات اقبال، ۱۳۲۰، ص ۹۰؛ جلوه های تصوف و عرفان در ایران و جهان. عطاءالله تئین. تهران: انتشارات تهران، ۱۳۸۴، ص ۲۲۲؛ شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری. بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا، ۱۳۵۳، صص ۳۲۹-۳۳۶؛ شیخ صنعان. عبدالامیر سلیم/ نشریه دانشکده ادبیات تبریز، سال هشتم، شماره ۴. تبریز: زمستان ۱۳۳۵، ص ۳۹۵؛ منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. به تصحیح دکتر محمدجواد مشکور. تهران: انتشارات الهام، ۱۳۸۴، صص ۴۹-۵۴؛ منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن، ۱۳۸۴، صص ۱۸۱-۲۰۸؛ یادداشتی درباره تأثیر خواجه حافظ از داستان شیخ صنعان. منوچهر مرتضوی/ نشریه دانشکده ادبیات تبریز، سال هشتم، شماره چهارم. تبریز:

olaraq bu bəradə geniş məlumat verən İran alimi Müctəba Minovi¹⁴, problemə müəyyən dərəcədə aydınlıq gətirən isə yenə də məşhur İran ədəbiyyatşünası Şəfii Kədkəni¹⁵ olmuşdur.

Müctəba Minovi (1903-1976) "Əz xəzaini-Türkiyə" ("Türkiyə xəzinələrindən") adlı məqaləsində Şeyx Əttarın "Şeyx Sənan" hekayətini böyük ehtimalla Məhəmməd Qəzalinin (1058-1111) "Təhfətül-mülük" ("Şahlara təhfə") adlı əsərindən iqtibas etdiyini yazır. Əttar qəhrəmanının "Təhfətül-mülük"dakı Əbdürrəzzaq olduğunu qeyd edən alim, Gülşəhrinin (XIV əsr) də "Məntiqüt-teyr" adlı türkcə sərbəst tərcüməsində bu hekayəti "Dastani-Şeyx Əbdürrəzzaq" adlandırmasını bu fikrinə sübut olaraq göstərir. Minovi məşhur hədis alimi Əbdürrəzzaq ibn-Hüمام Sənanidən (743-827) söz açaraq bildirir ki, bu şəxs öz dövründə çox böyük şöhrət sahibi olmuşdur. Müəllif buna sübut olaraq yazır ki, Əbdürrəzzaq Sənanı Peyğəmbərdən sonra ikinci adam idi ki, insanlar onu görmək və söhbətlərini dinləmək üçün uzaqlardan yanına gəlirdilər. Lakin bu mühəddisə tarixçilər iki irad tutmuşlar: biri onun ömrünün sonlarında kor olması və digərlərinin dilindən danışarkən səhvlər etməsi; ikincisi

زمستان ۱۳۳۵، صص ۲۶۲-۲۶۵؛ "تحفة الملوك" و داستان شیخ صنعان. نصرالله پورجوادی. مجله معارف، دوره هفدهم، شماره ۱، فروردین-تیر ۱۳۷۹، صص ۳ تا ۲۰.

از خزائن ترکیه. مجتبی مینوی/ مجله دانشکده ادبیات تهران، سال هشتم، شماره ۳. تهران: فروردین ۱۳۴۰، صص ۱۱-۱۵.

منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن، ۱۳۸۴، ص ۱۹۵.

isə hədsiz dərəcədə şiə mütəəssibi olması və Rəşid Xəlifələrə qarşı nalayiq sözlər işlətməsi. Minovi belə bir fikrə gəlir ki, Əbdürrəzzaq kimi bir insanın məqamına xələl gətirmək məqsədi ilə sünnilər onu ifrat şiəliyinə görə nəsranilərə bərabər tutmuş və sözlərinin də zünnar bağlamaq qədər günah olması fikrini irəli sürmüşlər. Sonradan isə onun nəsranisi olması uydurulmuş və yavaş-yavaş əfsanənin müəyyən hissələri yaradılaraq, insanların dilinə salınmışdır¹⁶. Minovidən sonra məşhur İran alimi Bədiüzzaman Füzüzanfər (1909-1970) də Qəzalinin "Təhfətül-mülük" əsərindəki hekayədən söz açır və hekayə qəhrəmanının Sənan şəhərindən Əbdürrəzzaq adlı biri olduğunu, lakin Əbdürrəzzaq Sənani, ya Yəməninin kimliyinin və dəqiq olaraq nə zaman yaşamasının məlum olmadığını, bəlkə də heç mövcud olmadığını və bu hekayətin onun adına uydurulduğunu yazır¹⁷. Qəribədir ki, Məhəmməd ibn Münəvvərin (XII-XIII əsrlər) "Əsrarüt-tövhid" ("Tövhidin sirləri") (tam.1214) əsərində haqqında müəyyən məlumat verilmiş Əbdürrəzzaq Sənanidən görkəmli alimin məlumatı olmamışdır. Bu şəxs, Minovinin də qeyd etdiyi məşhur mühəddis Əbu Bəkr Əbdürrəzzaq ibn Hüمام ibn Nafe Sənanidir (743-827) ki, onun Məkkədəki "Məqami-İbrahim" adlı bir

از خزائن ترکیه. مجتبی مینوی/ مجله دانشکده ادبیات تهران، سال هشتم، شماره ۳. تهران: فروردین ۱۳۳۰، ص ۱۴.

شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری. بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا، ۱۳۵۳، صص ۳۳۱، ۳۳۲.

yerdə hədis söylədiyini yazmışlar¹⁸. Azərbaycan ədəbiyyatşünası Zahid Əkbərov isə "Təhfətül-mülük" və XV əsr türk şairi Gülşəhrinin "Məntiqüt-teyr" tərcüməsində adı çəkilən Əbdürrəzzaq Sənaninin məhz XIII-XIV əsrlərdə yaşamış Əbu Bəkr Əbdürrəzzaq Sənani (yaxud Yəməni) olduğunu düşünmək üçün heç bir əsasın olmadığını qeyd edir¹⁹.

Bədiüzzaman Füzüzanfər "Təhfətül-mülük"un Şeyx Əttarın "Məntiqüt-teyr"indən əvvəl yazıldığını sübut etmək üçün bir sıra dəlillər gətirərək Qəzaliyə aidliyi haqqında heç bir mənbədə məlumat olmayan bu əsərin yazılma tarixini müəyyənləşdirməyə çalışır. Alim başqa bir müəllif ortaya çıxarılmayana qədər, h.706/m.1306-cı il tarixli bir nüsxəyə istinadən əsərin Qəzaliyə aid edilməsinin mümkünlüyü qənaətinə gəlir²⁰. Lakin Şəfi Kədkəni (doğ.1939) Füzüzanfərin gətirdiyi dəlillərin konkret faktlarla qəbul edilməzliyini göstərərək yazır ki, "Təhfətül-mülük"un dili Qəzalinin dilindən çox uzaq olmaqla yanaşı, bu məşhur alimin əsərlərinin heç birində onun adı çəkilmir və ən qədim nüsxəsi h.706/m.1306-cı ilə aiddir. Belə olan halda həmin əsərin M. Qəzaliyə aid edilərək Şeyx Əttar üçün mənbə rolu oynaması fərziyyəsi

اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی سعید. محمد بن منور میهنی. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمدرضا شفیعی کنکلی. در دو جلد، جلد اول. تهران: انتشارات آگاه، ۱۳۸۵، ص ۲۵۰.

19 Əkbərov Z. Hüseyin Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi. Bakı: Elm, 1977, s.10

20 شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری. بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا، ۱۳۵۳، ص ۳۳۰.

özünü doğrultmur. Həmin əsərin müəllifi Qəzalidən iki əsr, Əttardan isə bir əsr sonra yaşamış digər bir şəxsdir. "Məntiqüt-teyr" in isə əldə olan ən qədim nüsxəsi h.666/m.1209-cu ildə köçürülmüşdür ki, bu da Əttarın "Şeyx Sənan" hekayətinin "Töhfətül-mülük" dan əvvəl yazıldığına dəlalət edir. Kədkəninin fikrincə, XIV əsrin əvvəllərində "Məntiqüt-teyr" əsəri çox məşhur olduğu üçün, bəlkə də, "Töhfətül-mülük" un naməlum müəllifi Şeyx Əttardan bəhrələnmişdir²¹.

Görkəmli İran alimi Əbdülhüseyn Zərrinkub (1922-1999) da Minovi və Füzuzanfərin fikri ilə razılaşı²² və "Töhfətül-mülük" daki dastanın özünün mənbəyi olan bir hədisdən söz açır. Zərrinkubun qeyd etdiyi həmin hədisə görə, 300 il dəniz sahilində gününü orucla, gecəsini ibadətlə keçirmiş abid bir qadına aşiq olaraq ibadətdən uzaqlaşır, lakin Allah onun tövbəsini qəbul edərək yenidən imanına qaytarır. Alimin araşdırmalarına görə, bu hədisi məşhur hədis alimi Əbdürrəzzaq Sənani nəql etmiş və həmin hədis sonradan dastan şəklində elə onun özünə aid edilmişdir. Əbdürrəhman ibn Cövzi (1116-1200) "Zəmmül-həva" ("Nəfsin məzəmməti") əsərində bu əhvalatı İmam Hənbəlin oğlu Abdullah ibn Əhməddən eşitdiyini qeyd edir ki, Abdullah onu atasına istinadən, atası isə Əbdürrəzzaq Sənaninin dilindən söyləmişdir.

منطق الطير. شيخ فریدالدین عطار نیشابوری. مقدمه، تصحيح و تعليقات: دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن، ۱۳۸۴، صص ۱۸۱-۱۸۹.

22 با کاروان حله. دکتر عبدالحسین زرین کوب. تهران: انتشارات علمی، ۱۳۷۸، ص ۲۱۷.

Şeyx Əbdürrəzzaq Sənani bu hədisin rəvisi olduğu halda, zaman keçdikcə özü dastanın qəhrəmanına çevrilmişdir²³. Belə ki, əgər Şeyx Əbdürrəzzaqın başına, həqiqətən, belə bir hadisə gəlsəydi, sufilərə həmişə tənə edən Əbdürrəhman ibn Cövzi bunu öz əsərində mütləq qeyd etmiş olardı²⁴. Zərrinkub belə bir nəticəyə gəlir ki, ilk mənbə həmin "Hədisi-abidi-sahili-dərya" dır ("Dəniz sahilində yaşayan abid haqqında hədis"), lakin onu bir hekayət şəklində ilk dəfə Qəzali qələmə almışdır. "Töhfətül-mülük" un onuncu bəndində olan bu hekayəti Z.Əkbərov "Şeyx Sənan" dastanının bəsit və sönük olan ilk yığcam yazılı variantı" adlandırmışdır²⁵.

Bədiüzzaman Füzuzanfər bir sıra əsərlərdə bu mövzuda qeyd edilmiş müxtəlif oxşar əhvalatlara müraciət edərək, onlar arasında ən əsas qaynaq olaraq İbn Səqqanın əhvalatını qeyd edir²⁶. Şeyx Əttardan əvvəl yaşayan dahi Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin (1126-1195) öz divanında işarə etdiyi İbn Səqqanın adına²⁷ Səid Nəfisinin (1895-1966) araşdırmalarında da rast gəlirik²⁸.

23 نه شرقی نه غربی، انسانی. دکتر عبدالحسین زرین کوب. تهران: علمی، ۱۳۷۸، ص ۲۷۱.

24 با کاروان حله. دکتر عبدالحسین زرین کوب. تهران: انتشارات علمی، ۱۳۷۸، ص ۲۱۶.

25 Əkbərov Z. Hüseyin Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi. Bakı: Elm, 1977, s.4

26 شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری. بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا، ۱۳۵۲، ص ۳۳۲.

27 دیوان خاقانی. به کوشش دکتر ضیاءالدین سجادی. تهران: انتشارات زوار، ۱۳۸۵، ص ۲۶.

28 جستجو در احوال و آثار فریدالدین عطار نیشابوری. سعید نفیسی. تهران: انتشارات اقبال، ۱۳۲۰، ص ۹۱.

Bu şəxsin Yusif Həmədaninin (1048-1140), şagirdi olduğu qeyd edilmişdir. Əbu Yəqub Yusif ibn Əyyub Həmədani Bağdada gələrək Nizamiyyə mədrəsəsində dərslər deyərək İbn Səqqqa adlı biri ondan bir söz soruşur və mübahisə zamanı kobud rəftar edərək biədab danışır. Əbu Yəqub deyir: "Əyləş, sənin sözümdən küfr iyi gəlir və sən bu dünyadan müsəlman kimi getməyəcəksən"²⁹. Əli ibn Yusif Şətnufi (1249-1313) "Behcətül-əsrar və mədənül-ənvar" ("Sirlərin gözəlliyi və nurların qaynağı") adlı kitabında bu rəvayətin ardını bəzi əlavələrlə yazır: İbn Səqqqa dini savadı ilə o qədər məşhur olur ki, hər kəslə mübahisə etsə, qalib gələrdi və bu da Bağdad xəlifəsinin onu öz yanına aparmasına səbəb olur. Xəlifə onu elçi olaraq Rum padşahının yanına göndərir və o, nəsrani alimləri ilə də mübahisə edərək qalib gəlir... Rum padşahının qızına aşiq olan İbn Səqqqa onu padşahdan istəyir, lakin padşah bunun yalnız bir şərtlə mümkün olacağını deyir: o, nəsrani olmağa razılıq verməlidir. İbn Səqqqa padşahın təklifini qəbul edir və bu zaman Həmədaninin dediyi sözlərin mahiyyətini anlayır³⁰.

Kədkəni İbn Səqqqa əhvalatını nəql edən qədim mənbələrdə onun padşah qızına olan eşqindən, bu eşq yolunda nəsrani olub öz dinindən dönməsindən söz

جلوه های تصوف و عرفان در ایران و جهان. عطاءالله تئین. تهران: انتشارات تهران، ۱۳۸۴، ص ۲۲۲.

منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن، ۱۳۸۴، صص ۱۹۵، ۱۹۶.

açılmadığını və yuxarıda göstəriləyi kimi, Şeyx Əttar zamanından sonrakı dövrlərdə İbn Səqqanın rəvayətinə əlavə edildiyini yazır. Alim qeyd edir ki, bəlkə də elə bu əlavələr Şeyx Əttar rəvayətinin təsirindən yaranmışdır³¹.

Z.Əkbərov Şeyx Sənan və Yusif Həmədani ilə mübahisə edən İbn Səqqanın eyni şəxs olması qənaətinə gələrək³² yazır: "Şeyx Sənan" qissəsinin qəhrəmanı Şeyx Sənan (İbn Səqqqa) əfsanəvi deyil, XI-XII əsrlərdə yaşamış tarixi bir şəxsiyyət olmuş, başına gələn sərgüzəşt müəyyən istihalə dövrü keçirmiş, haqqında tədricən dastan yaradılıb dillərdə əzbər olmuş, təsəvvüf ideyalarını ifadə etmək üçün təriqət ədəbiyyatına gətirilmişdir..."³³.

Şəfii Kədkəni "Şeyx Sənan"ın məzmununa çox yaxın olan bir neçə dastanın da təhlilini verərək³⁴, onlarla Əttar əhvalatı arasındakı oxşar cəhətləri qeyd edir. Həmin rəvayətlərin qəhrəmanları öncə çox dindar zahid olur, sonradan isə qeyri-müsəlman qıza olan eşqi üzündən dinindən dönmür, şərab içir, xaça səcdə edir, zünnar bağlayaraq donuz otarırlar. Kədkəni Xorasanın kəramətli alimlərindən olan Əbu Hənifə Əbdül-Vəhhab ibn

منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن، ۱۳۸۴، ص ۱۹۵.

Əkbərov Z. Hüseyin Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi. Bakı: Elm, 1977, s.12, 13

Yenə orada, s.21

منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن، ۱۳۸۴، صص ۱۹۹-۲۰۵.

Məhəmmədin (X-XI) "əl-Füsul" ("Fəsilələr") kitabına istinadən "Nişapurda kəlisə qarşısındakı qadın" haqqında əfsanədən də söz açıq ki, bu əfsanə o dövrlərdə Nişapurda çox məşhur olmuşdur³⁵.

Beləliklə, bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Əttar ilkin qaynaq kimi Əbdürrəzzaq Sənaninin dilindən nəql edilən hədisdən və Şəfii Kədkəninin haqqında danışdığı rəvayətlərdən, eləcə də Nişapurda məşhur olan əfsanədən bəhrələnmə bilərmiş.

Şeyx Sənanın tarixi bir şəxsiyyət olmasına gəldikdə isə, iranlı tədqiqatçı Əbdüləmir Səlimin çox doğru qeyd etdiyi kimi, belə olsa idi, bir çox qəzəllərində Şeyx Sənana işarə etmiş Əttar onun barəsində "Təzkirətül-övliya" əsərində də məlumat vermiş olardı³⁶. "Təhfətül-mülük" əsərinin Məhəmməd Qəzaliyə aidliyi dəqiq məlum deyil və bu əsərin Əttardan əvvəl, ya sonra yazılması məsələsi də qaranlıq olaraq qalır. İbn Səqqaya gəldikdə, əsərlərində Yusif Həmədani haqqında bir sıra hekayətlər³⁷ nəql edən Şeyx Əttarın, çox güman ki, bu əhvalatdan da xəbəri var imiş. Lakin bu, heç də Şeyx Əttarın həmin hekayətdən istifadə etməsinin qəti dəlili

منطق الطير. شيخ فریدالدین عطار نیشابوری. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمدرضا شفیعی کنکئی. تهران: سخن، ۱۳۸۴، ص ۱۹۹.

36 شيخ صنعان. عبدالامير سليم/ نشریه دانشکده ادبیات تبریز، سال هشتم، شماره ۴. تبریز: زمستان ۱۳۳۵، ص ۳۹۵.

37 منطق الطير. شيخ فریدالدین عطار نیشابوری. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمدرضا شفیعی کنکئی. تهران: سخن، ۱۳۸۴، صص ۳۸۳، ۳۹۸؛ الهی نامه. شيخ فریدالدین عطار نیشابوری. به تصحیح فؤاد روحانی. تهران: انتشارات زوار، ۱۳۸۴، ص ۹۲.

hesab edilə bilməz. Bəlkə də, "Təhfətül-mülük" əsərinin qəhrəmanı olan Əbdürrəzzaq Sənani haqqında rəvayət, daha doğrusu, onun dilindən nəql edilən hədis ilk olaraq Şeyx Əttar üçün mənbə rolu oynamışdır. Bununla yanaşı, Şəfii Kədkəninin qeyd etdiyi rəvayət və əfsanələrlə də yaxından tanış olan Şeyx Əttar öz əlavələri ilə birgə elə bir rəvayət yaratmağa nail olmuşdur ki, o, indiyədək bu mövzuda yazılmış ən gözəl əsər hesab olunur. Sonrakı dövrlərdə Şərq ədəbiyyatında bu mövzuda bir sıra əsərlər meydana çıxmışdır ki³⁸, onların da, demək olar ki, hər birində bu məşhur hekayətin təsiri açıq-aşkar şəkildə özünü göstərir.

2. Fəridəddin Əttar və onun "Şeyx Sənan" hekayəti

Farsdilli sufi ədəbiyyatının ən məşhur simalarından biri olan Şeyx Fəridəddin Əttarın həyat və yaradıcılığı haqqında orta yüzilliklər və sonrakı dövrlərə aid qaynaq-

38 Cavid H. Əsərləri (Tərtibi edən: Turan Cavid). 5 cildə, II cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, s.100-239; Rənci Molla Camal. Hekayəti-Şeyx Sənan mə`ə düxtəri-tərsa. AMEA ƏYİ, B-4788, v.59a-74a; Hekayəti-Şeyx Sənan. AMEA ƏYİ, şifr: B-4321; Тайран Факи. Шейх Санан (Критический текст, перевод, примечание и предисловие М.Б.Руденко). М.: Наука, 1965; منظومه عرفی شیخ صنعان و نختر ترسا. وحدت هندی مقدمه و تصحیح: محمد خواجوی. تهران: انتشارات مولی، ۱۳۸۲؛ منظومه کردی شیخ صنعان. متن کردی به انضمام ترجمه و توضیح از قلمر قاجی. تبریز: ۱۳۴۶.

larda: təzkirə, cüng və tarixi mənbələrdə, biblioqrafik və ensiklopedik toplularda, əlyazma kataloqlarında geniş məlumat verilmişdir³⁹. Lakin bu bilgiler əksər hallarda dəqiqlikdən uzaqdır və çox vaxt əfsanəyə bənzər hekayələri xatırladır. Bəzən təkrar olunur, bəzən isə bir-birindən tam fərqlənir və bu ziddiyyətli vəziyyət müəllifin həyatının öyrənilməsində müəyyən çətinliklər yaradır. Bununla belə, bu çoxsaylı mənbələr tədqiqatçılar üçün ilkin qaynaq kimi dəyərli olmuş, şair haqqında geniş təsəvvür yaradılmasına xidmət etmişdir. Bu məlumatları ümumiləşdirsək, belə bir nəticə əldə etmiş oluruq ki, bəzən Əttar, bəzən Fərid təxəllüsü ilə yazıb-yaratmış Fəridəddin Əttar ~1155-1230-cu illər arasında Nişapurda yaşamışdır. Əttar atasının işini davam etdirərək əttarlığı – əzcəçılığı özünə peşə seçmiş, bununla yanaşı, şeir yazmaqla da məşğul olmuşdur. O, bir çox sufi şeyxləri ilə yaxından tanış olmuş, sufilər üçün təlim xarakterli məsnəvilərini yazmış, lakin özü heç bir təriqətə mənsub olmamış, bir növ üveysi (təsəvvüfdə şeyx və mürşidsiz kamillik mərhələsinə çatan şəxs) hesab edilmişdir. Şair öz əsərlərində bir çox sufi şeyxlərinə rəğbətini ifadə etmiş,

تذکره روز روشن. محمد مظفر حسین. اقبال بھوپال: شاہجہانی، ۱۲۹۷ هجری قمری، ص ۴۶۱؛³⁹ تذکره الشعراء. دولتشاہ سمرقندی. به اهتمام محمد بن محمد رفیع شیرازی. بمبئی، ۱۳۱۸ هجری قمری، ص ۸۳؛ ریحانۃ الادب. میرزا محمدعلی مدرس. در ہشت جلد، جلد چہارم. تہران: انتشارات خیام، ۱۳۶۹، صص ۱۴۵-۱۴۹؛ مجمع الفصحا. رضاقلی خان ہدایت. در دو جلد، جلد اول. تہران: کارخانہ اقامیر محمداقبر، ۱۲۹۵ هجری قمری، ص ۳۶۷؛ مجالس العشاق. کمال الدین حسین گزرگاہی. کتپور: منشی نولکشور، ۱۳۱۴ هجری قمری، ص ۲۶۱.

daha çox Əbu Səid Əbülxeyrə (967-1049) mənəvi bağlılıq göstərmişdir.

Əttarın əsərlərinin sayı barədə təzkirə müəllifləri açıq-aşkar mübaliğəyə yol vermiş və bir çox kitabları ona aid etmişlər. Şairin əsərlərindəki beytlərin ümumi sayını yüz mindən çox, ömrü kimi kitablarının sayını Quran surələrinin sayı qədər göstərmişlər⁴⁰. Lakin şairə aidliyi şübhə doğurmayan əsərlərin sayı doqquzdan çox olmayıb, təqribən 45000 beyti əhatə edir. Məsnəviləri təqribən 29647 beytdən ibarətdir, "Divan"dakı beytlərin sayını 9943 və rübailəri 5000 beyt götürsək, onda beytlərin ümumi sayı 44590 olar⁴¹.

Ayrı-ayrı qaynaqlarda Fəridəddin Əttara çox sayda və adda əsər aid edilmişdir. Lakin bu rəngarəng siyahı arasında araşdırıcılar "İlahinamə", "Əsrarnamə", "Məntiqüt-teyr", "Müsibətnamə", "Divan", "Muxtarnamə", "Şərhül-qəlb", "Cəvahirnamə", "Təzkirətül-övlia" və "Xosrovnamə" əsərlərinin ona aid olduğunu qeyd-şərtsiz göstərirlər⁴². Məsələn burasındadır ki, Şeyx Əttar özünün son

تذکره الشعراء. دولتشاہ سمرقندی. به اهتمام محمد بن محمد رفیع شیرازی. بمبئی، ۱۳۱۸ هجری قمری، ص ۸۴؛ ریاض العارفین. رضاقلی خان ہدایت. تہران: دارالطباعة خاصه دولتی، ۱۳۰۵ هجری قمری، ص ۱۱۱.

شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری. بدیع الزمان فروزانفر. تہران: انتشارات کتابفروشی دہخدا، ۱۳۵۳، صص ۷۶، ۷۷.

الہی نامہ. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. به تصحیح فواد روحانی. تہران: انتشارات زوار، ۱۳۸۴، ص بیست و ہشت؛ با کاروان حلہ. دکتر عبدالحسین زرین کوب. تہران: انتشارات علمی، ۱۳۷۸، ص ۲۰۸؛ جستجو در تصوف ایران. دکتر عبدالحسین زرین کوب. تہران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۹، ص ۲۵۸؛ دیوان عطار. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. با مقدمہ بدیع الزمان فروزانفر. تہران: انتشارات نگاہ، ۱۳۷۶، ص ۳۹؛ مختارنامہ فریدالدین عطار نیشابوری. تصحیح و مقدمہ:

əsərlərindən olan "Muxtarnamə" adlı rübailər toplusunun müqəddiməsində həmin əsərlərin adlarını çəkməklə yanaşı, "Şərhül-qəlb" və "Cəvahirnamə" adlı iki mənzum əsər də yazdığını, lakin onları yandırdığını qeyd edir⁴³.

Əttarın bütün məsnəviləri onların başlıca hədəfini, məram və məqsədini oxucuya çatdırmağa xidmət edən yardımçı hekayət və təmsillərlə zəngindir. Bu hekayət və təmsillərdə övliya və din xadimləri, şah və məliklərin əhvalatları ilə yanaşı, Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış aşiq-məşuq münasibətləri də öz əksini tapmışdır. İlk baxışdan sadəcə eşq dastanına bənzəyən həmin əhvalatlar əslində dərin rəmzi mənaya malik gizli məfhumlarla doludur və birbaşa irfanla əlaqəlidir. Bu növ əhvalatlardan biri də Şeyx Əttarın "Məntiqüt-teyr" məsnəvisinin tərkib hissəsi olan "Şeyx Sənan" hekayətidir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu hekayətin müstəqil bir əsər kimi əlyazma nüsxələri də mövcuddur⁴⁴.

"Şeyx Sənan" hekayəti öz gözəl bədii üslubu və dili ilə yanaşı, həm də dərin fəlsəfi mənə tutumunu daşıyan dəyərli bir əsərdir. Görkəmli şərqşünas Yevgeniy Bertels (1890-1957) "Məntiqüt-teyr" məsnəvisinin bu hissəsini

"sufiliyin əsas ideyasının – daxili "mən" in vahid "mən" də qərq olmasının yığcam şərhii" adlandırmışdır⁴⁵.

"Şeyx Sənan" hekayətində beytlərin sayı müxtəlif əlyazmalarda 406-dan 411-ə çatır. Bəzi nüsxələrdə, daha dəqiq desək, Seyyid Sadiq Gövhəreynin (1914-1995) "Məntiqüt-teyr" in tənqidi mətninin tərtibində istifadə etdiyi əsas nüsxədə hekayət qəhrəmanının adı Şeyx Sənan deyil, Şeyx Səman kimi verilmişdir⁴⁶. İran alimi Şəfii Kədkəni bunu əsəri köçürən katibin səhvi hesab edir⁴⁷.

Əttar hekayəti islam aləmində məşhur olan Şeyx Sənanın təqdimi ilə başlayır:

شیخ سمعان پیر عهد خویش بود
در کمال از هرچ گویم بیش بود
شیخ بود او در حرم پنجاه سال
با مرید چار صد صاحب کمال⁴⁸

(Şeyx Səman öz dövrünün piri idi,
Kamalda dediklərimdən çox üstün idi.
Əlli il idi [ki bu şeyx] hərəmdə
Kamal sahibi dörd yüz müridə şeyxlik edirdi)

محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۷۵، صص ۳۴، ۷۰؛ منطق الطیر. فریدالدین عطار نیشابوری. به اهتمام دکتر احمد رنجبر. تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۷۵، ص ۲۵.

مختارنامه. فریدالدین عطار نیشابوری. تصحیح و مقدمه: محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: انتشارات سخن، ۱۳۷۵، ص ۷۰.

فهرست نسخه های خطی فارسی. احمد منزوی. در شش جلد، جلد چهارم. تهران: انتشارات تهران، ۱۳۵۱، صص ۲۹۷۷، ۲۹۷۸.

⁴⁵ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. Т.3. М.: ГРВЛ, Наука, 1965, с.400

⁴⁶ منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. به اهتمام سیدصادق گوهرین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۸، ص ۶۷، بیت ۱۱۸۵.

⁴⁷ منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن، ۱۳۸۴، ص ۱۹۸.

⁴⁸ منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. به اهتمام سیدصادق گوهرین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۸، ص ۶۷، ابیات ۱۱۸۵، ۱۱۸۶.

Zəmanəsinin mötəbər şeyxlərindən olan Şeyx Sənan ömrünün əlli ilini hərəmdə keçirmiş bir təriqət piri idi. Dörd yüz müridi olan Şeyx Sənan gecə-gündüzünü müridləri ilə birgə ibadətdə keçirirdi. Əlli dəfə Həcc ziyarətində olmuş şeyx islam dininin bütün qayda-qanunlarına riayət edirdi. Şeyxin yanına xəstə və halsız gələnlər onun isti nəfəsindən – gözəl söhbətlərindən dərdlərinə şəfa tapar və sağaldılar.

Şeyx Sənan bir neçə gecə dalbadal yuxuda görür ki, Kəbədən Rum elinə gedərək orada bir bütə səcdə edir. Həmin yuxunun təsirindən çox pərişan olan Şeyx Sənan anlayır ki, qarşısına bir çətinlik çıxacaqdır. Dünyada elə bir insan yoxdur ki, həyat yolunda belə bir çətinliklə üzləşməsin və əgər salik həmin yolda, belə bir mərhələdə qarşıya çıxan çətinliyin zəncirlərini qırıb onu aradan qaldıra bilsə, onun Haqq-taala dərgahına qədər yolu asan, işıqlı və aydın olar. Bu çətinliyin öhdəsindən gələ bilmədikdə isə, o, əziyyət və işgəncəyə qatlaşar və bu yol onun üçün çox uzun olar.

Yuxusunu müridlərinə anladan Şeyx Sənan onlara bildirir ki, röyasının tezliklə yozulması üçün dərhal Rum elinə tərəf yollanmaq gərəkdir. Dörd yüz mürid həmin səfərdə Şeyxə yol yoldaşı olur. Onlar Kəbədən Ruma çataraq bu vilayəti başdan-başa dolaşır və bir gün ruhani qiyafəli bir tərsa qızı ilə qarşılaşırlar. Şeyx Sənan qızı gördüyü andan ona aşiq olur.

Şeyxlərinin bu halını görənlər narahat və pərişan olur və nə qədər yalvarıb, öyüd-nəsihət versələr də, bu sözlər ona heç bir təsir göstərmir. Qızın eşqi şeyxin qəlbində birə-yüz artır, bu yüksək məqam sahibini aqlının deyil, ürəyinin hökmünə boyun əyməyə məhkum edir. Bir an gözünə yuxu getməyən Şeyx Sənan bütün gecəni ağlayıb-sıtqayaraq Allaha üzleşdiyi çətinliyindən danışır, Yaradanından kömək diləyir:

رفت عقل و رفت صبر و رفت یار

این چه عشق است این چه درد است این چه کار⁴⁹

(Ağıl getdi, səbir getdi, yar getdi,

Bu nə eşqdır, bu nə dərdidir, bu nə iş)

Şeyx Sənanın dediklərini duyan müridlər onun yanına gəlib bu müşkülü həll etməyə çalışırlar. Müridlərdən biri deyir: "Ey böyük şeyx! Qalx, qüsl al, tövbə et!". Şeyx cavab verir: "Ey bixəbər! Bu gecə ciyərimin qanı ilə yüz dəfə qüsl etmişəm". Başqa biri: "Sənin işin təsbih və zikrsiz düzəlməz". Şeyx cavab verir: "Namus və dərvişliyimdən tövbə etmişəm". Başqa biri deyir: "Ey sirlər sahibi! Qalx və namaz qılaraq özünü toplat". Şeyx deyir: "O nigarın mehrabının yerini göstərin, o zaman işim ancaq namaz qılmaq olar...". Başqa biri deyir: "Gəl bizimlə elə bu gecə Kəbəyə dönək". Şeyx cavabında:

منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. به اهتمام سیدصادق گوهرین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۸، ص ۷۱، بیت ۱۲۶۷.

"İndi ki bu deyr var, Kəbə olmasa da eyb etməz. Kəbədə ayıq, deyrdə isə məstlərin məstiyəm", - deyir. Başqa biri deyir: "Qarşıda cəhənnəm var, ağılı olan cəhənnəmə düşməz". Şeyx isə ona: "Mənim ahımdan yeddi cəhənnəm alışar", - deyir. Başqa birisi deyir: "Behişt ümidi ilə geri dön, bu əmələndən tövbə et". Şeyx isə cavab verir: "Mənim ki behişt üzlü yarım var! Mənə lazım olan behişt elə bu küçədədir". Beləliklə, müridlər nə qədər səy göstərsələr də, onların nəsihətləri Şeyx Sənanı təsir etmir.

Gününü qızın qapısında keçirən şeyxin eşqindən xəbər tutan tərsa gözəli özünü bilməzliyə vuraraq ona yaxınlaşır və bu hala düşməsinin səbəbini soruşur. Şeyx deyir: "Ya mənim qəlbimi geri qaytar, ya da mənimlə bir yola gəl! Ya başımı bədənimdən ayır, ya da mənim yarım ol. Ürəyim öz atəşini səndən alıb və sənə görə buludtək göz yaşları axıdıram, sənə görə kimsəsiz, səbirsiz və yarsız qalmışam. Bundan artıq mən miskinlərin canına od vurma. Əgər sənə vüsalın mümkünsə, hər gün və hər gecə sənə qapının qarşısında canımdan keçərəm, üzümü onun torpağına qoyub canımı tapşıraram. Əgər mənə həmdəm olsan, yeddi fələyi qanadlarım altına alıb, göylərə merac edərdəm. Yanıb kül olmuş canımla yer üzündə gəzib dünyanı öz eşqimin atəşi ilə alova bürüyürəm...". Bunları eşidən tərsa qızı deyir: "Ey qoca! Bu sözlərindən xəcalət çək, utan! Sən indi özünə kəfən tedarükündə olmalısən, eşqbazlıq həvəsində yox".

Şeyx Sənan tərsa qızına onun hər fərmanını, əmr edəcəyi hər bir şeyi canla-başla yerinə yetirəcəyini söylədikdə, tərsa gözəli artıq dini-imanı əldən vermiş Şeyxdən ona olan eşqinin sübutu olaraq dörd şey: büt qarşısında səcdə edib Qurani-Kərimi yandırmasını və şərab içib imandan dönməsini tələb edir. Şeyx şərab içməyə razılaşırsa, lakin qalan üç şərti qəbul edə bilməyəcəyini bildirir. Ağıllı tərsa qızı isə şərabın qüdrətini bildiyi üçün Şeyxə etiraz etmir. Tərsa gözəlinə olan eşqin təsirindən başı dumanlanmış Şeyx Sənanı deyri-muğana aparırlar. Şərab məclisinə daxil olan şeyx tərsa qızının əlindən şərabı alıb başına çəkərək müsəlmanlıqdan, neçə illik təriqət yolundan əlini üzür. Qurani-Kərim hafizi olan Şeyx hər şeyi unudur, "badə gəlir və ağıl küləktək uçub gedir". Belə mötəbər bir şeyxin başına gələnlərdən xəbər tutan bütperəstlər sərxoş şeyxi səcdəgaha aparırlar və ona zünnar bağlamağı təklif edirlər:

شیخ چون در حلقه ز نار شد
خرقه آتش در زد و در کار شد
دل ز دین خویشتن آزاد کرد
نه ز کعبه نه ز شیخی یاد کرد⁵⁰

(Elə ki şeyx zünnar bağladı,
Xirqəsini atəşə atdı və [tərsalığa] hazır oldu;
Dinini qəlbindən çıxardı,
Nə Kəbəni xatırladı, nə şeyxliyi[ni])

منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. به اهتمام سیدصادق گوهرین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۸، صص ۷۷، ۷۸، ابیات ۱۳۸۶-۱۳۸۸.

Şeyx tərsa qızının bütün istəklərini yerinə yetirsə də, tərsa qızı onunla evlənmək üçün kəbin pulu olaraq Şeyxin tam bir il donuz otarmasını istəyir və beləliklə, islamın böyük şeyxi donuz otarmağa başlayır. Burada Şeyx Əttar hər bir insanın daxilində bəd nəfsdən doğan yüzlərlə donuzun olduğunu bildirir və insanlara içlərindəki bu qorxunc qüvvədən, onun törədə biləcəyi bəd-bəxtliklərdən xəbərdar olmağı tövsiyə edir ki, belə bəlaya düşməsinlər və Şeyx Sənan kimi eşq macərəsi üzündən rüsvay olmasınlar. Fəridəddin Əttar "nəfs" adlı divi tanımaq və bu yolda ondan xəbərdar olmağı seyr və sülukun əsas şərtlərindən biri kimi göstərir.

Şeyxlərinin rəftarından çaş-baş qalmış və geri dönmək qərarına gəlmiş müridlər əgər Şeyx Sənan istəsə, onun yanında qalacaqlarını, onuntək zünnar bağlayacaqlarını söyləsələr də, Şeyx onların geri dönmələrini tələb edir. Müridlər Kəbəyə doğru geri yollanır və mürişdlərini Rum elində tənha qoyurlar.

Şeyx Rum tərəfə yollanarkən onun müridlərindən biri Məkkədə yox imiş. Şeyxinin dinə sədaqətinə bələd olan həmin mürid geri dönan yoldaşlarından Şeyxin halını soruşur. Xəcalət və rüsvayçılıqdan bir guşədə gizlənib qalan müridlər mürişdlərinin başına gələnləri ona bir-bir anladılar. Sədaqətli mürid bunu eşidəndə müridləri məzəmmət edir. Əttar burada sufi təlimində mühüm yer

tutan mürişid-mürid münasibətlərinə işarə edir və bunun başlıca şərtlərini sadıq müridin dili ilə açıqlayır:

یار کار افتاده باید صد هزار
یار ناید جز چنین روزی بکار
چون نهاد آن شیخ بر زنار دست
جمله را زنار می بایست بست
از برش عمدا نمی بایست شد
جمله را ترسا همی بایست شد
هرک یار خویش را یاور شود
یار باید بود اگر کافر شود⁵¹

([Başına] iş gəlmiş dostun yüz min dosta ehtiyacı var,

[Və] dost belə bir gündə işə yarayar;

O şeyx zünnara əl atdıqda

Hamınız zünnara qurşanmalı idiniz;

Bilərəkdən onun yanından ayrılmamalı,

Hamınız tərsa olmalı idiniz;

Öz yoldaşına [həqiqətən] yardımçı olan kəs,

Yoldaşı kafir olsa belə, ona kömək etməlidir)

Müridlər bunu eşitcək xəcalətlə başlarını yerə dikib dururlar. Sadıq mürid deyir: "İndi xəcalət çəkməyin heç bir faydası yoxdur, iş işdən keçibdir, gərək tez qalxıb Haqq dərğahına pənah aparaq və dərdimizə əlac istəyək. Sonra isə şeyximizin yanına gedək və onu xilas edək".

منطق الطیر. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری. به اهتمام سیدصادق گوهرین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۸، ص ۸۲، ابیات ۱۴۶۷، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۳.

The last part devoted to the researching of linguistic and stylistic peculiarities of "Sheikh Sanan" story by anonymous author. The main focus in analysis directed to permanent compounds and Turkic archaisms, used in this story.

In the conclusion of monograph, the research and the results are summarized.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	3
BİRİNCİ FƏSİL. ANONİM "ŞEYX SƏNAN" MƏNZUM HEKAYƏTİNİN TEKSTOLOJİ TƏDQIQI	6
§1. <i>Hekayətin ilkin qaynaqları haqqında</i>	6
§2. <i>Fəridəddin Əttar və onun "Şeyx Sənan" hekayəti</i>	17
§3. <i>Anonim "Şeyx Sənan" mənzum hekayətinin əlyazma nüsxələri</i>	36
İKİNCİ FƏSİL. HEKAYƏTİN MÜQAYİSƏLİ FİLOLOJİ TƏHLİLİ	43
§1. <i>Əttarın və anonim müəllifin "Şeyx Sənan" hekayətlərinin mətnlərinin müqayisəli təhlili</i>	43
§2. <i>Nüsxələrin orfoqrafik-fonetik xüsusiyyətləri</i>	63
§3. <i>Hekayətin əlyazma nüsxələrinin müqayisəli tekstoloji təhlili</i>	82
§4. <i>Hekayətin dil-üslub xüsusiyyətləri</i>	99
NƏTİCƏ	127
ANONİM "ŞEYX SƏNAN" MƏNZUM HEKAYƏTİNİN TƏNQIDI MƏTNİ	131
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	173

ƏRƏB, FARS VƏ ƏSKİ TÜRK SÖZLƏRİ LÜĞƏTİ	182
GÖSTƏRİCİLƏR.....	190
XÜLASƏ (rus və ingilis dillərində)	195

**“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

**Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Tünzalə Tağıyeva**